

М.Й. Заремський

ПИТАННЯ ВІЙНИ ТА МИРУ В ТВОРЧОСТІ Я.П. КОЗЕЛЬСЬКОГО

У статті аналізуються проблеми війни та миру в соціально-політичній концепції Якова Козельського – видатного українського мислителя епохи Просвітництва, у 1770-1778 рр. – співробітника Малоросійської колегії у м. Глухіві, автора концепції «прямої істини» та «прямої доброчесності».

Ключові слова: війна, воєнне право, істинна доброчесність, мир, «чародійні» війни, Яків Козельський.

Предметом дослідження у цій статті є достатньо вагомі проблеми філософії політики – питання війни і миру – у творах видатного українського мислителя XVIII століття Якова Павловича Козельського. Ця онтологічно обґрунтована соціально-політична проблематика в інтерпретації вченого і політичного діяча виростає з метафізичних засад – концепції «прямої істини» та «прямої доброчесності» і витлумачується в контексті соціальних, релігійних, етичних позицій, викладених у знаменитих «Філософічних пропозиціях» (1768), численних перекладах та коментарях до творів західноєвропейських авторів – Томаса Отвея, Рене Обера Верто д'Обефа, Давида-Етьєна Шоффена, Фрідріха Людвіга Гольберга, Карла-Фрідріха Мозера.

Теоретичною основою дослідження також виступають праці філософів, дослідження яких безпосередньо або опосередковано дотичні до задекларованої проблеми, – А. Бичко, І. Бичка, Т.Глоби, В. Горського, Т. Закидальського, В. Лісового, В. Нічик, І. Огородника, А. Приятельчука, М. Поповича, М. Русина, В. Ярошовця та ін.

Маємо нагадати, що у середині 1770 р. у службовій діяльності Козельського трапилася важлива подія. Етап його біографії, пов'язаний з роботою на посаді 3-го департаменту Сенату (в 60-х роках XVIII ст. цей департамент опікувався справами по Україні, Прибалтійському краю, а також по Академії наук і Московському університету) від квітня 1766 р. до березня 1770 р., завершився для нього достатньо неочікувано. «Всеподдайніша доповідь» генерал-прокурора О. В'яземського засвідчує, що в Сенаті на той час було дві обер-секретарські вакансії, одну з яких, згідно зі старшинством, у першу чергу мав посісти Козельський. Однак його кандидатура була відхилена на тій підставі, що він «скільки ни прилежне и ни ревнителем в звании своём, однако ж к правлению обер-секретарской должности не имеет той способности, каковую важность сего чина требует, а гораздо способнее быть при других делах» [3].

Таким чином, Козельському довелося здати секретарські справи в Санкт-Петербурзі і відбутися на нове місце служби – у місто Глухів, де знаходилася на той час Малоросійська колегія, членом якої

на полковницьку вакансію він був призначений за поданням її президента П.О. Румянцева. У Малоросійській колегії Козельський прослужив вісім років – до осені 1778 року. Значний відрізок його «глухівської» біографії протікатиме на тлі і під акомпанемент російсько-турецької війни 1768-1774 рр. (п'ятої за рахунком), яка своїм перебігом підтвердить, відкоригує чи спростує багато чого з його теоретичних напрацювань у проблематиці «війна-мир».

Усебічний розгляд розумно побудованого суспільства зумовлював особливу увагу Козельського до проблем зовнішньої безпеки суспільства і пов'язаних з ними питань про війни, їх характер та соціальні наслідки, – інтерес цілком природний для мислителя-гуманіста, життя і діяльність якого проходили під нескінченний акомпанемент воєн XVIII ст.

Цим проблемам практично повністю присвячена частина друга розділу «Політика» – «О попечении начальствующих политиков о наружной безопасности обществ», а також велика кількість коментарів, приміток та зауважень до перекладних творів. Варто також пам'ятати, що до проблеми війни і миру Я.П. Козельський мав суто професійний інтерес: з 1757 до 1766 р. він проходив військову службу, пройшовши шлях від інженер-прапорщика до інженер-капітана. Більше того: можна навіть сказати, що служба, особливо на посаді викладача Артилерійського та інженерного шляхетського кадетського корпусу, позитивно відобразилася на його творчому зростанні і стала поштовхом до перших виступів з самостійними друкованими працями.

В історії політичної думки здавна простежується два протилежні підходи до воєн. З одного боку, визнання їх є закономірним, природним явищем, з іншого – неприпустимим. Прибічники цієї – другої – точки зору (Я.А. Коменський, Г. Гроцій, І. Бентам, Ж.-Ж. Руссо, С. Десницький, І. Кант), спостерігаючи повсюдно збройну боротьбу між державами, коаліціями, соціально-етнічними та іншими спільнотами, шукали шляхи для її відвернення або, принаймні, обмеження.

Одним із найбільш послідовних і яскравих представників саме цього підходу був і наш співвітчизник Яків Павлович Козельський. «Никто на свете не имеет права к войне» [2, 465], – заявляє українець-гуманіст. Він застерігає суспільства, що їм треба уникати сварок та воєн. «Обществам надобно беречься, – пише він, – чтоб не начинать без крайней нужды одному с другим ссоры, а наипаче войны» [2, 543]. Він розумів, що глибинні причини і справжні механізми воєн зумовлюються складним комплексом причинно-наслідкових зв'язків, граничним загостренням суперечностей, які вже не можуть бути вирішені політичними засобами, без застосування зброї.

У «Філософічних пропозиціях» Козельський

висловлює цікаву і глибоку думку про обумовленість зовнішньої безпеки суспільства його внутрішнім добробутом: «Наружная безопасность общества, – зазначає він, започатковуючи розділ, – главную свою силу заимствует от внутреннего его благосостояния» [2, 540]. Виголошуючи цю тезу, Козельський підкреслює, що головну свою силу суспільство черпає якраз у «внутрішньому благополуччі», коли воно стає самодостатнім, зберігає економічну і політичну самостійність, «чтоб как меньше зависеть ему от других обществ» [1, 208].

А оскільки філософія для нього є поєднанням учення про мораль зі спробою вирішення соціально-політичних проблем, то, надаючи дуже суттєвого значення цьому моментові, правило «істинної доброчесності» наш мислитель вбачає у «добром и справедливом его обхождении с другими народами» [2, 541].

Як бачимо, Козельський вважав, що упорядковане суспільство зможе бути провідником справедливої зовнішньої політики, прикладом добросусідства по відношенню до інших народів.

Водночас не варто забувати, що є дуже багато сусідніх держав, які «по множеству своему могут лишить и такое общество благосостояния его», – пише український мислитель. І якщо «доброе и справедливое... обхождение с другими народами» не досягає своєї мети як найкращий і найдієвіший захід збереження зовнішньої безпеки суспільства («сии добродетели мало трогают порочных люде», – саркастично зауважує Козельський), варто потурбуватися про запобіжні засоби – «содержание каждому обществу себя в вооруженном состоянии не обходимо» [2, 541]. Таке поєднання доброчесності і сили повинно стати надійною гарантією зовнішньої безпеки: для одних (якщо вони будуть очевидцями постійності, рівних і миролюбних намірів «чрез долгое время» – аби вони по першому качеству [доброчесності – М.З.] її почитали, а другі по другому не опасались) [1, 208].

Розмірковуючи про зв'язок зовнішньої безпеки з внутрішнім становищем держави, Козельський висловлює деякі найзагальніші тези («некоторые мои генеральные, а не подробные о том рассуждения») щодо опікування військовими справами, забезпечення готовності до відсічі зовнішньому ворогові.

Тут показовою є його ремарка: робить він це «не в намерении поспешествования совершенству сего искусства, но в рассуждении приличества материи», і тому «справедливый читатель не может меня обвинить в отступлении от моего предмета человеколюбия, а рассудит, что чрез сие, хотя, может быть, безуспешно, стараюсь поправить зло меньшим злом, или, как яснее сказать, силою облегчить тяжкое зло моей собратии».

І якщо спочатку він, як політик і професійний

військовий, дає слушні поради, рекомендуючи, скажімо, тримати стільки війська, аби кількість його була пропорційною площі території і кількості населення, щоб «впограничных местах... приучивать всякого звания людей без изъятия уметь обходиться с оружием», про переваги війська, яке формується з добровольців тощо, то все ж левову частку його міркувань слід віднести до пропаганди економічного і культурного співробітництва народів на основі міжнародного права, засудження макіавеллізму в міжнародній політиці, осуду політики тих держав, які «на свете по Макиавелеву правилу почитают то за член веры, чтоб не терпеть благополучия близкого подле себя соседа» [2, 546].

До речі, цинізм і блюзнірство сучасної йому міжнародної політики, побудованої на засадах макіавеллізму, був настільки нестерпним для Козельського, що він ставить, фактично, останню крапку в «Філософічних пропозиціях», полемізуючи з прибічниками цього вчення, які вважали, що «Макиавель не умрет, проклинать его будут очень громко, а подражать очень тихо, потому что беззакония учеников его посвящены великими примерами, облагоустроены великими опасностями, присоветованы великими нуждами, вдохновенны великим душам, оправданы великими успехами, одним словом, все здесь велико» [2, 551]. Козельський жалкує, що сучасне йому «всесвітнє право» аж ніяк не схоже на «правость, наблюдаемую от всех вселенные народов в обхождении между собой для взаимного их благополучья» [2, 465].

Різкий протест викликає з боку нашого співвітчизника видумане «ненаситними самолюбцами» так зване «воєнне право», яке, на думку Козельського, «никогда не было, ни есть и не будет правом» [2, 465]. Те, що називають «воєнним правом» – це «бесчеловечное желание, сопряженное с могуществом и силою, чтоб причинять своему ближнему всевозможный вред, даже и саму смерть без страха казни» [2, 465].

Козельський категорично не погоджується з твердженням про те, що «войну вести право имеют обладатели», як вважають теоретики так званого воєнного права: ця теза викликає у Козельського різкий протест, причому, ще й з міркувань суто теоретичних: зовсім некоректним за змістом є саме словосполучення «воєнне право»: право, як визначає його наш філософ на самому початку глави «Про права» розділу «Юриспруденція», є вираз принципу справедливості, і у цій ролі може виступати лише те, що складає основу «доброї чи безсторонньої справи», а тому «право, яке б воно не було, тільки б право, а не криво, не може за своєю сутністю мати в собі ніякої справедливості» [1, 71].

Ніхто не має права піддавати спустошенню землі, знищувати народ. Слабкою і недолугою є та політика, що губить людей в ім'я багатства і слави, адже «на

место потерянных людей нельзя получить ни новых доходов, ни новых таких людей» [1, 212-213]. І взагалі-то, вважає Козельський, «ежели б употребить то число людей, которые бывают в кампании против неприятеля к какому-либо другому делу, то, чаятельно, они не меньше бы принесли трудом своим пользы, как и победою своею» [1, 221].

Ці зауваження, розкидані по всьому тексту «Філософічних пропозицій», свідчать про їх велику значимість для автора твору, є свідченням цілісності його гуманістичних позицій та теоретичної послідовності.

Водночас, будучи принциповим противником воєн, Козельський аж ніяк не був безпринципним пацифістом: позбавляючи правителів «права на війну», він водночас підкреслював, що якщо хто й має підставу для ведення війни, то це такі люди, «которые так обижены, что обида их стоит по справедливости войны», і при тому лише ті із них, які «к доставлению себе удовольствия не имеют другого средства, кроме войны», тобто при ситуації, коли всі інші аргументи вже не можуть діяти, коли, як пише Козельський в іншому місці, «печальных военных приключений миновать почти уже не можно» [2, 546].

У передмові до перекладу «Історії датської» Голберга Яків Козельський особливо гострої критиці піддає так звані «чародійні» війни, тобто «війни за віру»: «...Сия заразительная и лишаящая человеческий род здравого разума язва наполняет все веки и времена разорением, убийством, воздыханием, слезами и рыданием» [2, 634].

Головними винуватцями та зачинателями релігійних воєн мислитель вважає вищих церковних ієрархів: «...Сии мнимые пастыри и опекуны христианских народов...оказали себя во многих случаях начальниками и предводителями всех мятежных, кровавых, властолюбивых, сребролюбивых и других безбожных дел» [2, 635].

Як бачимо, війни за загарбання чужих територій та збільшення багатств, а також релігійні війни розглядаються Козельським як несправедливі, оскільки, по-перше, руйнують внутрішній добробут суспільства і, по-друге, не можуть гарантувати й зовнішньої безпеки, оскільки вона, ґрунтуючись на руїнах благополуччя підкорених народів, рано чи пізно вдарить бумерангом по завойовниках, – «пока дойдет и до сих наглецов очередь претерпевать такие же несчастья от других» [2, 621]. «Ежели только посмотреть в неизмеримую глубину времени, – писав він, – и проникнуть великое пространство истории, то сих моих речей истину ясно и откровенно увидеть можно; сколько ни было храбрых, победоносных и почти всею вселенною обладавших народов, но в продолжении времени все они претерпели разные несчастья, и почти все покоренным прежде ими народам попадали в рабство» [2, 622].

Козельський хоче бачити людство назавжди

звільненим від воєн і страждань, але прекрасно розуміє, що в сучасному йому суспільстві, яке прагне «к пышности и высокоумию» і при цьому – зневажаючи «умеренностью, покоем и непорочной добродетелью», – «печальных военных приключений миновать почти уже не можно».

Не зможе позбавитися від воєн і держава, побудована на основі принципу «істинної доброчесності», – аж надто багато у неї «властолюбивих сусідів», а тому через цю обставину варто постійно турбуватися – «иметь попечение о военных делах». І лише тоді, коли всі «області» влаштують своє життя на справедливих засадах, коли «істинна доброчесність» стане, за термінологією Козельського, ґрунтуватися на «всіх правах» – і на «праві громадянському», і на «праві всесвітньому», – тоді і тільки тоді назавжди зникне привид війни.

Але й сам український мислитель мало вірив у те, що реальністю для його часу може стати загальнопланетарна спільнота, в якій поєднуються не тільки інтереси особистості з інтересами народу, але й інтереси одного народу з інтересами всіх інших народів. Суспільний ідеал Якова Козельського в цілому утопічний, але, незважаючи на це, він є чудовою сторінкою в історії як вітчизняної, так і європейської філософської думки XVIII століття.

Посилання

1. Козельский Я.П. Философические предложения / Я.П. Козельский. – СПб, 1768. – 256 с.
2. Козельский Я.П. Философические предложения // Избранные произв. русских мыслителей второй пол.XVIII века / Я.П. Козельский. – М., 2010. – Т. 1. – 216 с.
3. Російський державний архів давніх актів (РДАДА), ф. 268, спр. 3858, арк. 261, 261 звор.

Заремський М.І. Вопросы войны и мира в творчестве Я.П. Козельского

В статье анализируются проблемы войны и мира в социально-политической концепции Якова Козельского – выдающегося украинского мыслителя эпохи Просвещения, в 1770-1778 гг. – сотрудника Малороссийской коллегии в г. Глухове, автора концепции «прямой истины» и «прямой добродетели».

Ключевые слова: война, военное право, истинная добродетель, мир, «чародейные» войны, Яков Козельский.

Zaremskyi M.I. The problem of war and peace in the Ya.P. Kozelsky's creation

This article analyzes the problem of war and peace in the social and political concept of Yakiv Kozelskyi – outstanding Ukrainian philosopher of the Enlightenment, in the 1770-1778 the contributor of Malorussian Board in Hlukhiv, author of the concept of «live truth» and «direct integrity».

Key words: war, military law, direct integrity, peace, «magic» wars, Yakiv Kozelskyi.

03.04.2012 р.